دين محمد ڪلهوڙو

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جا ڳوليل ڪي نوان سُر/آواز

Some exceptional vowels, discovered by Dr. Muhabbat Buriro

Abstract

In Sindhi Phonetics,those Scholars & Experts who have Worked in Consonants & Vowels,Prof. Ali Nawaz Jatoi, Prof. Dr. G. A Allana, Dr. Murlidhar Jateli, Sirajul haque Memon & Muhabbat Buriro are featured on top. These Scholars & Experts have given results in their research work in Sindhi Phonetics, including qualities of Sindhi Linguistics, Muhabbat Buriro has discovered the hidden sides of Sindhi Phonetics particularly Vowels & Consonants. It has literally astonished the senior Scholars & Experts of Sindhi Language. In this research paper the author discussed the four exceptional Vowels are discovered by Muhabbat Buriro.

* A lot of work has been done on the system of vowels and consonant sounds, but Dr. Mhabat Buriro did this job in very modern way. His work help schollars to move ahead in different manners. Dr. Muhabad provide absolutely new path, for up-coming schollars and researchers.

Keywords: Dr. Muhabbat Buriro, Sindhi Linguistics, Sindhi Phonology, Vowels, Orthography, Alphabet.

سنڌي زبان جي سُر ۽ وينجن آوازن جي نظام تي گھڻو ئي ڪم ٿيو آهي، پر ڊاڪٽر محبت ٻرڙي سنڌي سُر آوازن تي، جنهن انداز سان تحقيق ڪئي آهي، اها بنهه نئين، جديد ۽ اڻ کوجيل آهي. ان ڪي هيئن بہ ڪٽي چئجي تہ: ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي اها کوجنا، سنڌي زبان جي سينيئر عالمن جي ڪيل ڪم ڪي اڳتي ڪڻي هلي ٿي. هن وقت تائين سنڌي صوتيات ۾ عام طور تي 10 سر آواز—'اَ، آ، اِ، اِي، اُ، اي، اَي، اَو، او ۽ اُو' پڙهيا ويا آهن.(1)

سراج الحق ميمڻ مٿين ڏهن سُرن ۾ هڪ وڌيڪ سُر_'آئُو' ملائي 11 سُر_'اَ، اِ، اُ، آ، اِي، اي، اَي، اَو، او، اُو، آئُو' ڄاڻايا آهن.(2)، پر ڊاڪٽر محبت ٻرڙي پنهنجي

تحقيق ۾ مٿين ڏهن سرن ۾ وڌيڪ چئن سُرن-’اَء، اُء، اوء، اِء‘ جو واڌارو ڪري ڪل 14 سُر-اَ، اِ، اُ، آ، اَو، او، اُو، اَي، اي، اِي، اَء، اُء، اوء، ۽ اِء‘ متعارف ڪيا آهن.(3)

”سُر هڪ ڳرو آواز آهي، جنهن جي اچار مهل ڦڦڙن کان ڌُوڪي ايندڙ هوا، نڙيءَ مان لنگهي مٿي اچي، وات واري کوپي مان، روان لهر (بنا وقفي) جي صورت ۾ لنگهندي آهي. وات واري کوپي مان لنگهڻ مهل اُن کي ڪٿي بہ نہ روڪي سگهبو آهي ۽ نہ ئي وري مخرج وٽ، اچار ڪرڻ دوران هوا جي لنگهہ ۾ ڪا سوڙه يا گُهٽ پيدا ڪبي آهي. انهيءَ ڪري هوا جي لنگهڻ مهل مخرج وٽ، ڪا بہ سوڙه يا گُهٽ نہ ٿيڻ ڪري، ڪنهن بہ قسم جو ڪو گهڪو بہ نہ ٿي سگهندو آهي.“(4)

سر آواز لاءِ انگريزي ۾ مستعمل اصطلاح ’vowel‘اصل لاطيني ٻوليءَ جي لفظ ’vox‘ مان نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي-آواز. سنڌي ڳڪ پٽيءَ ۾ ٽن سُر آوازن لاءِ-ا، و ۽ ي جون تحريري صورتون موجود آهن، جن کي عام طور تي ’حروف علت‘ چيو وڃي ٿو. ٻين لفظن ۾ هيئن چئجي تہ: انگريزي لفظ ’vowel‘ جي لکيت واري صورت کي حروف علت ۽ سندس آواز واري حالت کي سُر آواز چئجي. يعني سر جو تعلق آواز سان ۽ حروف علت جو لاڳاپو صورتخطيءَ (orthography) سان ٿئي ٿو. عربيءَ ۾ سر آواز لاءِ ’مصوت‘ اصطلاح ڪم اچي ٿو. ’مصوت‘ لفظ صوت مان نڪتل آهي ۽ معنيٰ اٿس-آواز وارو. ’سر‘ چوڻ سان فقط آواز جي نمائندگي ٿئي ٿي، پر جڏهن حروف علت چئجي ٿو تہ حرف جي لکيل صورت جي نمائندگي ٿئي ٿي. انڪري سر ۽ حروف علت هڪ شيءِ هوندي بہ ڌار ڌار صوتياتي ڪارج رکن ٿا.

هاڻي اچجي ٿو ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي تحقيق ڪيل نيارن سُر آوازن طرف، جن جو تحقيقي اڀياس هيٺ پيش ڪجي ٿو:

(1) اَء

انگريزيءَ جا لفظ : /Bat، Fan، Man، Tan/ سنڌيءَ ۾ لکڻ دوران صورتخطيءَ جو معاملو پيدا ٿئي ٿو. انهن لفظن کي سنڌيءَ ۾ ڪٿي ’بَئٽ‘، ’فَئن‘، ’مَئن‘ ۽ ’ٽَئن‘ لکجي ٿو تہ ڪٿي ’بَيٽ‘، ’فَين‘، ’مَين‘ ۽ ’ٽَين‘ لکيو وڃي ٿو پر عام طرح انهن جون صورتون ’مَئن‘، ’بَئٽ‘، ’فَئن‘ ۽ ’ٽَئن‘ لکيون وڃن ٿيون.

’دَئت‘ يا ’دَئيت‘ – هنن لفظن جي صحيح ۽ معياري صورت ڪهڙي آهي؟

ان طرح ’اَئٿ‘ ۽ ’اَيٿ‘، ’اَئت‘ ۽ ’ايت‘ ۽ ’اَئٽ‘ ۽ ’اَيٽ‘ وغيره مان صحيح ۽ معياري صورتون ڪهڙيون آهن؟

[اَء] ۽ [اَي]، ٻيا اهي ٻئي هڪ جهڙا آواز آهن ۽ 'اَء' ۽ 'اَي' هڪ جهڙيون صورتون آهن يا انهن ٻنهي جي وچ ۾ فرق آهي؟

ان ڪانپوءِ هاڻي 'مَئڻ'، 'ميڻ' ۽ 'مَيدان' لفظن جي پهرئين سُر آواز تي غور ڪجي.

/ميڻ/ جو اچار '/مي/ + /ڻ/' ۽ آوازَ [م + اي] + [ڻ] آهن.

/مَيدان/ جو اچار '/مَي/ + /دا/ + /ن/ ۽ آواز [م + اَي] + [د + آ] + [ن] آهن.

/مَئڻ/ جو اچار '/مَ/ + /اِ/ + /ڻ/ نه آهي.

/مَئڻ/ جو اچار '/مَئہ/ + /ڻ/' آهي ۽ ان جا سر آواز ٿيندا [م + اَء] + [ڻ].

/مئڻ/، /ميڻ/ ۽ /مَيدان/ جي پهرين سُر آوازن ۾ فرق موجود آهي ۽ اچارڻ ۾ توجهہ ڏيو تہ انهن ۾ فرق محسوس ڪري سگهبو. ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي نظر ۾ [اي] ۽ [اَي] ۽ [اَء] جي وچ ۾ فرق موجود آهي.

[اَء] هڪ سُر آواز آهي، اهو هڪ — سُرو آهي.

[اَء] اچاريندي [اَ] جي آوازي لهر مٿي چڙهي، چڙهندي ختم نٿي ٿئي، جي ختم ٿي ويندي تہ آواز [ا] ئي رهندو. نہ ئي وري (ڊاڪٽر الانا جي لفظن جي پوئواري ڪندي) [اَ] چوندي يڪدم موڙ يا گسڪو ڪائي [اي] ڏانهن وڌي ٿي (— جي ائين ٿيندو تہ آواز [اَي] ٿيندو) پر چڙهندي هلڪو موڙ ڪائي ٿي ۽ ختم ٿي/ لهي وڃي ٿي. اهو هڪ يڪپدو آواز آهي. /اَءُ/، (جيئن: ٻَئُہ، ڏَءُ) اچارڻ مهل [اَ] چئي ختم ٿيندڙ/ لهندڙ لهر هڪ پيرو وري [ا] چوڻ لاءِ اُڀري ٿي ۽ ٻئي پد ڪي جنم ڏئي ٿي، تنهنڪري /اَءُ/ جا ٻہ پد ٿيندا. [اَء] ٻن پدن ڪي جنم نٿو ڏئي ۽ نہ ئي وري [اَء] چوڻ مهل چپ ڪي يڪدم "موڙ ڪائڻ" يا "گسڪڻ" جي ايڏي ڪا گهرج بہ محسوس ٿئي ٿي. [اَء] چوندي [اَ] اچاريندي چپ پنهنجي وچ وٿ هلڪو اُڀار ڪائي [ا] جي جاري آواز ڪي هلڪو وڌاءُ يا وهڪو ڏئي ٿي (جنهن لاءِ وڌ ۾ وڌي ائين چئي سگهجي ٿو تہ [اُ] يا [اِ] ڏانهن وڌي ٿي پر [اُ] يا [اِ] جي بيهڪ تي پهچڻ ڪان اڳيئي ختم ٿي وڃي ٿي).

[اَي] ۽ [اَء] جي آوازي لهر ۾ فرق ڪي چٽيءَ طرح محسوس ڪري سگهجي ٿو. [اَي] لسانياتي تجربيگاهہ ۾ جيڪڏهن يڪسرو آهي تہ [اَء] ان ڪان وڌيڪ بهتر نموني يڪسرو ثابت ٿيندو پر [اَي] ڪي جيڪڏهن ٻہ-سرو مڃيو وڃي تڏهن بہ [اَء] يڪسرو ئي آهي. [اَء] هڪ اهڙو آواز آهي، جنهن ڪي [اي] ۽ [اَي] جي وچ تي محسوس ڪري سگهجي ٿو. [اَء] جي پوئين جز ڪي ڊاڪٽر محبت ٻرڙو 'جهيڻو وائل' سمجهي ٿو.

/مَئڻ/ جو امر واحد /مَئِہ/ آهي ۽ ڏاتو /مَئہ/ = [م+ اَء]

/ڏَئڻ/ جو امر واحد /ڏِءِ/ آهي ۽ ڏاتو /ڏَء/ = [ڏ+ اَء]

/رَئڻ/ جو امر واحد /رَءِ/ آهي ۽ ڌاتو /رَء/ = [ر+ اَء]

جيئن /مَرڻ، سڙڻ، ٻرڻ، مَڪڻ/ وغيره جو امر واحد واريسر /مَـرُ، سَـڙُ، ٻَـرُ ۽ مَڪِ/ آهي ۽ ڌاتو واريسر /مرُ، سَڙُ، ٻرُ ۽ مَڪُ/. انهن ۽ اهڙن ٻولن جو ڌاتو جيڪڏهن /مَر، سَ، ٻَ ۽ مَرَ/ مڃيو وڃي ها يا هجي ها تہ پوءِ انهن کي آڌو رکندي /مَئڻ، ڍَئڻ ۽ رَئڻ/ جهڙن ٻولن جو ڌاتو /مَر، ڍَ ۽ رَ/ مڃيو وڃي ها پر حقيقت ۾ دليل انهيءَ ڳالهہ کي رد ڪن ٿا، ۽ اها ئي حقيقت ۽ اهو ئي دليل ان راءِ کي اڃا وڌيڪ پختو ۽ وزنائتو بنائي ٿو تہ /ڪائڻ، ڳائڻ، ڏائڻ/ جهڙن ٻولن جو ڌاتو بہ /ڪا، ڳا، ڏا/ سمجهڻ بلڪل ئي غلط ٿيندو.

’هَئو مَئو ٿرڻ‘ ـ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ موجب، اُن جو اتر ڏي اچار ’هَئہ مَئہ ٿرڻ‘ آهي. (5)

/هَئہ/ = [هہ + اَء] ۽ /مَئہ/ = [م+ اَء]

/وڍڻ/ جو امر واحد /وَڍِ/ آهي ۽ ڌاتو /وَڍُ/. سنڌي ٻولي اهڙن ڪجهہ ڌاتن جي پويان /اُ/ ۽ /اَ/ (يعني {اُ} ۽ {اَ}) آڻي معنوي فرق پيدا ڪندي ڪي نوان ٻول ٺاهي ٿي:

/وَڍُ/ + /اُ/ = وَڍُ (اسم، مذڪر، واحد)

/وَڍُ/ + /اَ/ = وَڍَ (اسم، مذڪر، جمع)

مختلف ڪاڄن ۾ ميزبان پاران ”ادا، ڪائي ڍَءُ ڪجو“ ۽ مهمانن پاران ”بس پاءِ، ڪائي ڏاڍا ڍَوَ ڪيا آهن“ جهڙا جملا ضرور ٻڌبا آهن. انهن ’ڍَءُ‘ ۽ ’ڍَوَ‘ ٻولن جو ڌاتو ڇا آهي؟ /وَڍُ/ ۽ /وَڍَ/ کي نظر ۾ رکندي پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ /’ڍَءُ‘ ۽ ’ڍَوَ‘/ جو ڌاتو /ڍَء/ آهي.

/ڍَء/ + /اُ/ = ڍءُ (اسم، مذڪر، واحد)

/ڍَء/ + /اَ/ = ڍَءَ < ڍَوَ (اسم، مذڪر، جمع)

اهڙو هڪ ٻيو مثال /پَئُہ ۽ پَـوَ/ جو آهي:

/پَئہ/ + /اُ/ = پَـئُہ

/پَئہ/ + /اَ/ = پَـئَہ < پـوَ

/ڍَء/ = [ڍ + اَء]

/پَئہ/ = [پ + اَء]

واحد بخش شيخ ’فعل‘ جي سري هيٺ ’فعل لازمي‘ ۽ ’فعل متعدي‘ جي مَٽ سٽ تي بحث ڪندي ڪجهہ فعلن جي تبديليءَ کي ڪنهن بہ اصول جو پابند نہ سمجهندي ڪجهہ ”بيقاعدي تبديل ٿيندڙ“ لفظن جا مثال ڏنا آهن. جڏهن تہ

اهو پڻ ٻڌايو اٿئون تہ ڪي لازمي صيغا متعدي ٿيندي هڪ مخصوص سٽاءَ جي پابندي ڪن ٿا.(6) اها ڳالهہ پڙهڻ ڪان پوءِ لازمي طرح سوال ٿو اُڀري تہ ڪي فعل لازمي مان متعدي ٿيندي ڪنهن اصول جي پابندي ڪندي نظر چو اچن ٿا ۽ ڪي ٻول ائين چو نٿا تبديل ٿين؟ انهيءَ سوال جو جواب توڙي جو سندس ئي ڪتاب ۾ مختلف هنڌن تي بحث دوران ظاهر ٿئي ٿو. ڊاڪٽر محبت ٻرڙو هڪ پيرو وري انهيءَ پاسي ڌي ڌيان ڇڪائڻ چاهي ٿو تہ اسان جي الفابيٽ ۽ صورتخطي ڪن ٻولن کي درست صورت ۾ لکڻ ڪان عاجز نظر اچي ٿي. اهو بہ نظر ۾ رکيو وڃي تہ ڪي ٻول وقت گذرندي ڪي قدر يا پوريءَ طرح تبديل ٿين ٿا ۽ اهو پڻ تہ ڪن ٻولن جي ڏاتو سان ڪي آواز مليا، ان ۾ معنوي فرق پيدا ڪن ٿا ۽ جڏهن ائين ٿئي ٿو تڏهن پڻ ٻول جي اچار ۾ فرق اچي وڃي ٿو جيئن /ڍَءَ/ سان {اَ} ملڻ ڪان پوءِ نهندڙ ٻول /ڍَءَ/ بدران /ڍَوَ/ آهي. /ڀَوَ، ٿَوَ، ڇَوَ، ڪَوَ/ ۽ اهڙا ٻيا بہ ڪيئي مثال پيش ڪري سگهجن ٿا. اهو پڻ ياد رکيو وڃي تہ ڪي ٻول گم پڻ ٿي وڃن ٿا.

/ڪاٽڻ/ انهن ٻولن ۾ شامل ڪيو ويو آهي جن بابت سمجهيو ٿو وڃي تہ تبديل ٿيندي ڪنهن اصول جي پابندي نٿا ڪن. واحد بخش شيخ ان جو لازمي /ڪاڇڻ/ قرار ڏنو آهي ۽ اهو ئي ٻول عام طرح سمجهيو بہ وڃي ٿو. 'جامع سنڌي لغات' /ڪاڇڻ/ جو سنسڪرت بنياد 'ڪاڏ' ۽ /ڪاٽڻ/ جو سنسڪرت بنياد 'ڪاد' ڄاڻايو آهي پر اهو ٻول جڏهن اسم (۽ مذڪر واحد) ٿي ڪم اچي ٿو تڏهن ان جو هڪ متبادل /ڪيڙ/ بہ ڏنو آهي. 'ڪيڙ' تي لاڙي اثر نمايان نظر اچي ٿو. ڊاڪٽر محبت ٻرڙو ان جو صحيح اچار /ڪَٽڻ/ سمجهي ٿو جنهن جو امر واحد /ڪُٽ/ ۽ ڏاتو /ڪَٽہ/ (=[ڪ + اَءِ]) ٿيندو.

'جامع سنڌي لغات' /ڪِيڙ/ بہ ڏنو آهي جنهن جو سنسڪرت بنياد 'ڪاد' ڏيندي، ان جي معنيٰ ۾ 'ڪاڇ'، 'ڪاڏو' ۽ 'ڪانو' بہ ڄاڻايو آهي. اهڙا ڪي ٻيا ٻول 'ڪِٽڻ'، 'ڪِٽاءُ'، 'ڪِٽو'، 'ڪِٽائي' وغيره بہ ڏنل آهن. (7)

'ڪاءِ' جي صورت، مضارع ۽ حال طور ضمير متڪلم واحد جي حالت ۾، 'ڪاوان' ۽ 'ڪاوان ٿو' ٻئي آهن.

مٿي آيل ٻولن ۾ 'ڪَٽہ' ۽ 'ڪاءِ' ڪي ڏاتو قرار ڏيندي ٻول ۾ [ي] ۽ [و] جي اُڀرڻ تي ڌيان ڏيڻ جي گهرج محسوس ٿئي ٿي.

'ڍَءَ' ۽ 'ڀَٽہ' جهڙن ٻولن جو جمع (مذڪر، اسم) آهي 'ڍَوَ' ۽ 'ڀَوَ' (نہ ڪي 'ڍَءَ' ۽ 'ڀَٽہ'، جيڪي اچارڻ ۾ ڏکيا محسوس ٿين ٿا). 'ڀٽہ' ڏاتو رکندڙ ڪي ٻول آهن: ڀَوائتو، ڀَوارو، ڀَـوَ پريو وغيره (ڏسو 'جامع سنڌي لغات')، جن ۾ پڻ [اَ] بدران [و] اچي ٿو.

هيٺ ڏنل لفظن جي صورتخطيءَ ٻولن جي آواز ۽ خاص طرح ڀھرئين رتل وائجڻ کان پوءِ ايندڙ آواز (۽ ان جي نمائندگي ڪندڙ اکر) تي ڌيان ڏيڻ جي گھرج آهي.

’چَوَڻُ‘، ’چيومچڻ‘، ’چئي وان‘، ’چَوڙِي‘، ’چَوُوَٽ‘، ’چَوچاءُ‘، ’چَو چواءُ‘، ’چَوَڻ چائڻ‘ (ڏسو ’جامع سنڌي لغات‘). ’چوندو‘، ’چيو‘ ۽ ’چَئو‘ کي بہ ذھن ۾ رکڻ گھرجي. انھن ٻولن جو ڌاتو ڇا آهي؟

’چَوَڻُ‘ اسم مصدر سڏيو وڃي ٿو.

’چَئُہ‘ امر واحد آهي.

’چَئہ‘ ڌاتو ٿيندو.

/چَئہ/ = [چ + اَء]

ساڳيءَ طرح ’پوائتو‘، ’پوارو‘، ’پَوَپريو‘ وغيره جو ڌاتو ٿيندو /پَئہ/ = [پ + اَء].

هاڻي ضرورت محسوس ٿئي ٿي تہ ’چَوچاءُ‘ ۽ ’چَو چواءُ‘ ۾ ’چاءُ‘ ۽ ’چواءُ‘ تي ڌيان ڏجي. ٻن طريقن سان بحث ڪري سگھجي ٿو:

(1) اندريون جوڙ /آ/ اچي ’چَئہ‘ کي ’چاء‘ يا ’چواء‘ ڪري ٿو يا

(2) [اَء] جو [اَ] وڌي [آ] ٿئي ٿو. ٻين لفظن ۾ [اَ] وڌائي [آ] ڪجي ٿو ۽ ٻول ۾ معنوي فرق پيدا ڪيو وڃي ٿو.

هاڻي ’چَوَڻ چائڻ‘ ۾ /چائڻ/ تي ڌيان ڏيو ۽ سوچيو تہ ’چائڻ‘ ۽ ’چوائڻ‘ جي وچ ۾ معنيٰ ۽ مفھوم جي حوالي سان ڪو اصولي فرق بہ موجود آهي ڇا؟ ۽ انھن ٻنھي جو ڌاتو ڇا آهي؟

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي نظر ۾ ’چائڻ‘ ۽ ’چوائڻ‘ هم معنيٰ ٻول آهن ۽ ٻنھي جو (ترت) ڌاتو /چاء/ (=/چواء/) آهي ۽ اصولي ڌاتو يا پاڙ-ٻول /چَئہ/.

/چَئہ/ + (اندريون جوڙ) /آ/ = چاء (چواء)

/چاء/ (چواء) + /اِ/ = چاءِ (چواءِ) ..... امر واحد

’چائڻ‘ ۽ ’کائڻ‘ جي پاڻ ۾ ڀيٽ ڪريو.

/کائڻ/ جو امر واحد آهي /کاءُ/ ۽ (ترت) ڌاتو /کاء/ = [ک + آء] ۽ اندريون جوڙ هٽائڻ کان پوءِ اصولي ڌاتو يا پاڙ-ٻول ٿيندو /کئہ/ = [ک + اَء].

مٿي ڏنل ’چئہ‘ ۽ ’پئہ‘ ڌاتو رکندڙ ۽ ڄاڻايل ٻولن تي ڌيان ڏيو. /چَئہ/ جي ڪِڊ جيڪو بہ سر آواز آيو آهي، انھيءَ اتي يا پاڻُ برقرار رکيو آهي يا وري [و] يا [ي] کي اپائڻ جو ڪارڻ بڻيو آهي. ٻين لفظن ۾ ائين چئي سگھجي ٿو تہ هڪ سر آواز (يا وائل آواز جي جھيٽي وائل) جي ڪِڊ جڏهن ٻيو سر آواز اچي ٿو تڏهن اتي اهو سر آواز پاڻ

برقرار رهي ٿو (رهي سگهي ٿو) يا وري [و] يا [ي] اُڀجي (سگهي) ٿو — ٻولي اتي، اهڙيءَ حالت ۾ اچار-سهنج جو خيال رکي ٿي. ان نموني جڙندڙ ڪن ٻولن ۾ ايرندڙ آواز [و] ۽ [ي] ڪٿي اڏ-سر آواز ٿين ٿا تہ ڪٿي وينجڻ. ڊاڪٽر محبت ٻرڙو اڏ-سر آواز [و] ۽ [ي] جي پيدا ٿيڻ جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا جي انهيءَ راءِ کي مڪمل درست نہ ٿو سمجهي تہ صرف [آ، او يا اُو] ڪان صرف [اَ يا آ] ڏانهن مڙندڙ ۽ گسڪو ڪندڙ ڪوشش سبب مشروط طور اڏ-سر آواز ۽ صرف [اِ ۽ اِي] ڪان صرف [آ ۽ اَ] ڏانهن مڙندڙ ۽ گسڪو ڪندڙ ڪوشش سبب مشروط طور اڏ-سر آواز [ي] پيدا ٿئي ٿو. 'چئہ' ڏاتو رکندڙ ۽ مٿي ڏنل ڪجهہ ٻول اهڙو هڪ مثال آهن. 'ٿڏون' ۽ 'ٿڏيون'، 'ڳنڍون' ۽ 'ڳنڍيون'، 'برساتون' ۽ 'برساتيون'، 'لهرون' ۽ 'لهريون' ۽ اهڙا ٻيا ڪيترائي سنڌي ڪتابن، رسالن ۽ اخبارن ۾ ايندڙ لفظ ۽ 'ڪاوان' ۽ 'چوان' جهڙا ٻول انهيءَ موضوع تي وڌيڪ گهرائي سان سوچڻ جي دعوت ڏين ٿا.

/ساڙڻ، مارڻ، ڊاهڻ، ٺاهڻ، ڪارڻ، ڳارڻ/ جهڙن، متعدي فعل ٻولن جي فعل لازمي واري صورت /سڙڻ، مرڻ، ڊهڻ، ٺهڻ، ڪرڻ، ڳرڻ/ چئي وڃي ٿي (۽ آهي) ۽ /'چائڻ'/ (چوائڻ) جي صورت /چئڻ/ (چوڻ) تہ 'ڪائڻ' جي لازمي صورت /ڪئڻ/ هجڻ گهرجي. ساڳيءَ طرح /لائڻ، پائڻ، ڳائڻ، ڏائڻ/ وغيره جهڙين متعدي صورتن جي لازمي صورت /لئڻ، پئڻ، ڳئڻ، ڏئڻ/ هجڻ گهرجي ۽ جي ايئن هجي تہ انهن جو واريسِر ڏاتو ٿيندو: /لَئہ، پَئہ، ڳئہ، ڏَء/ = (... + اَء).

'جامع سنڌي لغات' ۾ /ڍَئڻ/ مان /ڍائڻ/ ۽ /رَئڻ/ مان /رائڻ/ موجود آهن پر /مَئڻ/ مان /مائڻ/ موجود ناهي (توڙي جو ڪي جهونيون عورتون اڄ بہ ائين اچارينديون آهن) البتہ /مئراٽڻ ۽ مائرائڻ/ موجود آهن.(8)

/ڍَئڻ/ جو امر واحد آهي /ڍَءِ/ ۽ ان جو ڏاتو /ڍَء/ = [ڍ + اَء].

/رَئڻ/ جو امر واحد آهي /رَءِ/ ۽ ان جو ڏاتو /رَء/ = [ر + اَء].

'جامع سنڌي لغات' ۾ 'پَـوَڻُ' لفظ بہ نظر اچي ٿو جنهن جو تفصيل هن طرح ڏنل آهي:

- **پَـوَڻُ:** مصدر (سن. پـُـرَمُ = ڦرڻ) ڦرٽي- گِرٽي.

+ چا پَواٽي' ('پانئٽي'، 'پَنواٽي') ۽ 'پَنوَر' جهڙن ٻولن جو ڏاتو پڻ اتان ئي اچي ٿو؟
+ 'چوڻ' ڪي ذهن ۾ رکندي 'پوڻ' جو امر واحد ٿيندو /پَئُہ/ (= رُلُ) ۽ ڏاتو /پَئہ/ ([= پ + اَء]).

+ ’ڪائو‘ (= لاٿِ) ۽ ڪَئُہ‘ (= لَھہَ, لھپَ) جو ڏاتو ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي نظر ۾ /ڪَئہ/ (=[ڪ + اَء]) آهي.
+ [اَ], [اي], [اَي], ۽ [اَء] جي وچ ۾ فرق آهي ۽ ڊاڪٽر محبت ٻرڙو انهيءَ کي قائم رکڻ چاهي ٿو.

ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي ڪيل انهيءَ بحث مان خبر پوي ٿي تہ: سُر آواز ۾ آواز جي ابتدائي چاڙهہ ۽ انتهائي لاهہ واري آواز تي غور ڪجي. [اَء] سُر آواز هڪ سرو آواز تہ آهي پر ان جي اچار دوران آواز جي ابتدائي لهر وڌندي هڪ پد ٿاهي, وڌيڪ نئون پد ٺاهي نہ ٿي, پر هڪ اٽلَکو وڌاء آڻيندي ختم ٿي وڃي ٿي. ان سر آواز جي آخري حصي کي سمجهڻ لاءِ [ء] جي نشاني ڪم آندي ويئي آهي. يعني اهو سر آواز [اَ] سر آواز کي هڪ اٽلکو وڌاء ڏيئي مانو ٿي ويو آهي.

(2) اُء

[اُء] هڪ سُر آواز آهي. اهو هڪ يڪسُرو آهي. [اُء] اچاريندي [اُ] جي آوازي لهر مٿي چڙهي, چڙهندي ختم نہ ٿي ٿئي (جي ختم ٿي ويندي تہ آواز [اُ] ئي رهندو) پر چڙهندي هَلڪو موڙ کائي ٿي ۽ ختم ٿي/لهي وڃي ٿي. اهو هڪ يڪپدو آواز آهي. /اُءِ/ (جيئن: /آيُئِہ/ = ’تو وٽ آيو‘ ۽ /لکندُءِ/ = ’تو ڏي لکندو‘, جا آخري ٻہ آواز) اچارڻ مهل [اُ] چئي ختم ٿيندڙ/لهندڙ لهر هڪ پيرو وري /اِ/ (= [اِ]) چوڻ لاءِ اڀري ٿي ۽ ٻئي پد کي جنم ڏئي ٿي, تنهنڪري /اُءِ/ جا ٻہ پد ٿيندا. [اُء] ٻن پدن کي جنم نٿو ڏئي ۽ نہ ئي وري [اُء] چوندي چپ کي يڪدم ”موڙ کائڻ“ يا ”گسڪڻ“ جي ايڏي ڪا گهرج ٻہ محسوس ٿئي ٿي. [اُء] اچاريندي [اُ] اوريندڙ چپ پنهنجي وچ وٽ هلڪو اڀار کائِي [اُ] جي جاري آواز کي هلڪو وڌاءُ يا وهڪو ڏئي ٿي (جنهن لاءِ وڏ ۾ وڏ ائين چئي سگهجي ٿو تہ [اِ] ڏانهن وڌي ٿي پر ان بيهڪ تي پهچڻ کان اڳ ختم ٿي وڃي ٿي).

/هُئڻ/ جو امر واحد /هُئُہ/ آهي ۽ ڏاتو /هُئہ/ = (هہ + اُء)

/لُئڻ/ جو امر واحد /لُئُہ/ آهي ۽ ڏاتو /لُئہ/ = (ل + اُء)

/رُئڻ/ جو امر واحد /رُءُ/ آهي ۽ ڏاتو /رُء/ = (ر + اُء)

توڙي جو ’لُئڻ‘ ۽ ’لوئڻ‘, ’لُڏڻ‘ ۽ ’لوڏڻ‘ ۽ ’جُڙڻ‘ ۽ ’جوڙڻ‘ لفظن جي جوڙن جي وچ ۾ معنوي فرق قائم رکيو ويندو آهي, پر عام طرح, اهڙيءَ ئي فرق کي ’ڏُئڻ‘ ۽ ’ڏوئڻ‘ ۽ ’رُئڻ‘ ۽ ’روئڻ‘ جهڙن ٻولن جي جوڙن جي وچ ۾ محسوس نٿو ڪيو وڃي, جڏهن تہ اهي ٻہ ساڳئي اصول ۽ ترتيب هيٺ تبديل ٿين ٿا — ڇو؟ ۽ ڇو ’ڏوئڻ‘ جي حقيقي

مفهوم کي ’ڏوئارڻ‘ يا ’ڏوئرائڻ‘ ۽ ’روئڻ‘ جي حقيقي مفهوم کي ’روئارڻ‘ جهڙن ٻولن وسيلي ظاهر ڪيو ويجي ٿو؟ ساڳيءَ طرح ’ڍوئڻ‘ ۽ ’ڍُئڻ‘ جي وچ ۾ موجود فرق کي بہ نروار هجڻ گهرجي.

’جامع سنڌي لغات‘ تان ورتل ۽ هيٺ ڄاڻايل لفظن جو ڌاتو ڏيان لهڻي ٿو:

’پُئات‘ (=پُئہ+آت)، ’پُئو‘ (=پُئہ+او) ۽ ’پُئيڪارو‘ (=پُئہ+اِي+ڪار+او) جو ڌاتو ’پُئہ‘ (=[پ+اُء])، ’پُئائڻ‘ جو لازمي ’حاصل مصدر‘ ’پُئڻ‘ (=پُئہ+اَڻ) آهي ۽ ان جو ڌاتو ’پُئہ‘ (=[پ+اُء])، ’ڏُئاءُ‘ (=ڏُء+آ+اُ)، ’ڏُئو‘ (= ڏُء+او) ۽ ’ڏُئيڙ‘ (=ڏُء+ايڙ) جو ڌاتو ’ڏُء‘ (=[ڏ+اُء])، ’ٻُئي‘ (=ٻُء+اِي) جو ڌاتو ’ٻُء‘ (=[ٻ+اُء])، ’ڍُئڻ‘ (=ڍُء+اَڻ) جو ڌاتو ’ڍُء‘ (=[ڍ+اُء])، ’ڪُئو‘ (ڪوئو)، ’ڪُئي‘، ’ڪُئا‘ (ڪوئا) ۽ ’ڪُيون‘ (ڪُئيون) جو ڌاتو ’ڪُئہ‘ (=[ڪ+اُء])، ’ گُئات‘ (=گُئہ+آت)، ’گُئار‘ (=گُئہ+آر) ۽ گُئاري‘ (گُئہ+آر+اِي) جو ڌاتو ’گُئہ‘ (=[گ+اُء])، ’لُئارو‘ (=لُئہ+آر+او)، ’لُئارِي‘ (=لُئہ+آر+اِي) ۽ ’لُئاندو‘ (=لُئہ+آند+او) جو ڌاتو ’لُئہ‘ (=[ل+اُء])، اهو ساڳيو ڌاتو ’لُئو‘ (=لُئہ+او) ۽ ’لُئا لائڻ‘ جي ’لُئا‘ (=لُئہ+آ) ۾ پڻ نظر اچي ٿو.

’مُئا‘، سنڌ جي هڪ ذات جو نالو درحقيقت ’مُئا‘ ئي آهي يا ڪو ٻيو ٻول ڦري ’مئا‘ ٿيو آهي، ڄاتل ناهي پر ’مُئا‘ جو ڌاتو ’مُئہ‘ (= [م+اُء]) ئي ٿيندو.

/چُئڻ/ جو امر واحد /چُئُہ/ ۽ ڌاتو /چُئہ/ = [چ + اُء] آهي.

[اُء] هڪ نيارو ۽ سنڌي ٻولن ۾ اڳ اڻ-کوجيل وائل آواز آهي.

هن ۾ بہ [اَء] سر آواز وارو ساڳيو معاملو درپيش آهي.هنن ۾ فرق رڳو صوتين جو آهي.

(3) اوء

[اوء] هڪ سُر آواز آهي ۽ اهو هڪ **ٻہ-سُرو** آهي.

/رُئڻ، ڏئڻ/ وغيره مان /روئڻ، ڏوئڻ/ ’روئڻ‘ جي معنيٰ ۾ ’رُئڻ‘ ۽ ’ڏُوَڻ‘ جي معنيٰ ’ڏوئڻ‘ ڏئي ٿي، جنهنڪري اهو سمجهڻو پوي ٿو تہ ’رُئڻ‘ ۽ ’روئڻ‘ ۽ ’ڏُئڻ‘ (ڏُوَڻ) ۽ ’ڏوئڻ‘ جي معنائن ۽ مفهومن ۾ اهڙو ڪو بہ فرق موجود نہ ٿو سمجيو ويجي جو لازمي ۽ متعدي جهڙي تفريق ڪري سگهجي. جڏهن تہ هڪ طرف ’لُئڻ‘ ۽ ’ڍُئڻ‘ ۽ ٻئي طرف ’لوئڻ‘ ۽ ’ڍوئڻ‘ جي معنوي فرق کي محسوس ڪندي ۽ مٿي ڄاڻايل ٻولن کي ڏسي ۽ سمجهي ميڙو پوي ٿو تہ ’ڏُئڻ‘ ۽ ’رُئڻ‘ فعل لازمي ۽ ’ڏوئڻ‘ ۽ ’روئڻ‘ فعل متعدي هجڻ گهرجن.

/روئڻ/ جو امر واحد /روءُ/ آهي ۽ ڌاتو /روء/ = (ر + اوء)

/ڏوئڻ/ جو امر واحد /ڏوءُ/ آهي ۽ ڏاتو /ڏوء/ = (ڏ + اوء)

/لوئڻ/ جو امر واحد /لوءِ/ آهي ۽ ڏاتو /لوء/ = (ل + اوء)

[اوء] هڪ سُر آواز آهي ۽ [اُ]، [او] ۽ [اُو] کان فرق رکي ٿو. ڊاڪٽر محبت ٻرڙو [اوء] سر آواز جي وضاحت ڪندي 'ٻول جو ٻڻ' ۾ لکي ٿو ته:

[اوء] اچاريندي [او] جي آوازي لهر مٿي چڙهي، چڙهندي ختم نه ٿي ٿئي (جي ختم ٿي ويندي ته آواز [او] ئي رهندو) پر چڙهندي هلڪو موڙ کائي ٿي ۽ ختم ٿي/لهي وڃي ٿي. اهو هڪ يڪپدو آواز آهي. /اوءِ/ چوندي [او] چئي ختم ٿيندڙ/لهندڙ لهر هڪ پيرو وري [اِ] چوڻ لاءِ اڀري ٿي ۽ ٻئي پد کي جنم ڏئي ٿي، تنهنڪري /اوءِ/ جا ٻه پد ٿيندا. [اوء] ٻن پدن کي جنم نه ٿو ڏئي ۽ نه ئي وري [اوء] اچاريندي ڄڀ کي "موڙ کائڻ" يا "گسڪڻ" جي ايڏي ڪا گهرج ٻه محسوس ٿئي ٿي. [اوء] اچاريندي [او] اوريندڙ ڄڀ پنهنجي وچ وٽ هلڪو اڀار کائي ٿي ۽ [او] جي جاري آواز کي هلڪو وڌاءُ يا وهڪو ڏئي ٿي (جنهن لاءِ وڌ ۾ وڌ ايئن چئي سگهجي ٿو ته [اُ]، [اِ] يا [اَ] ڏانهن وڌي ٿي پر انهن مان ڪنهن جي به بيهڪ ٿي پهچڻ کان اڳ ئي ختم ٿي وڃي ٿي).

'ٿوئڪي' (=ٿوء+اِڪ+اِي)، 'ٿويو' (=ٿوء+او)، 'ٿوئِي' (=ٿوء+اِي)، 'ٿوئڻ' (=ٿ وء+اِڻ) ۽ ٿوئيلي (ٿوء+ايل+اِي) جي ڏاتو /ٿوء/ = [ٿ+اوء]، 'پوئڻ' (=پوء+اڻ)، پوئر (=پوء+اِر) ۽ 'پويَر' (=پوء+اَر) جي ڏاتو /پوء/ = [پ+اوء]، 'جهوئڻ' (=جهوء+اڻ) جي ڏاتو /جهوء/ = [جه+اوء]، 'سوئڻ' (=سوء+اڻ) جي ڏاتو /سوء/ = [س+اوء]، 'ڪوئڻ' (=ڪوء+اڻ) جي ڏاتو /ڪوء/ = [ڪ+اوء]، 'موئڻ' (=موء+اڻ) جي ڏاتو /موء/= [م+اوء] ۽ 'ووئڻ' جي ڏاتو /ووء/ = [و+اوء] ۾ اهو وائل آواز چٽيءَ طرح پرکي سگهجي ٿو." (9)

<u>ووء</u> <u>ووء</u> ڪندي وٽ، متان <u>ووء</u> وساريين. (شاهه)

(4) اِء

[اِء] هڪ سُر آواز آهي. اهو هڪ يڪسرو آهي. [اِء] اچاريندي [اِ] جي آوازي لهر مٿي چڙهي، چڙهندي ختم نه ٿي ٿئي (جي ختم ٿي ويندي ته آواز [اِ] ئي رهندو) پر چڙهندي هلڪو موڙ کائي ٿي ۽ ختم ٿي/لهي وڃي ٿي. اهو هڪ يڪپدو آواز آهي. /اِءَ/ يا /اِءُ/ چوندي [اِ] چئي ختم ٿيندڙ/لهندڙ لهر هڪ پيرو وري [اَ] يا [اُ] چوڻ لاءِ اڀري ٿي ۽ ٻئي پد کي جنم ڏئي ٿي، تنهنڪري /اِءَ/ يا /اِءُ/ جا ٻه پد ٿيندا. [اِء] ٻن پدن کي جنم نه

ٿو ڏئي ۽ نہ ئي وري [اِء] اچاريندي ڇپ کي "موڙ ڪائڻ" يا "گسڪڻ" جي ايڏي ڪا گھرج بہ محسوس ٿئي ٿي. [اِء] اچاريندي [اِ] اوريندڙ ڇپ پنهنجي وچ ڏانهن هلڪو اُپار کائي ٿي ۽ [اِ] جي جاري آواز کي هلڪو وڌاءُ يا وهڪو (اچا بہ ائين چئجي تہ ڏوڏو) ڏئي ٿي.

/نِئڻ/ جو امر واحد /نِئُہ/ آهي ۽ ڌاتو /نِئہ/ = [ن+اِء]

/جِئڻ/ جو امر واحد /جِئُہ/ آهي ۽ ڌاتو /جِئہ/ = [ج+اِء]

/ٽِئڻ/ جو امر واحد /ٽِئُہ/ آهي ۽ ڌاتو /ٽِئہ/ = [ٽ+اِء]

'جامع سنڌي لغات' تان ورتل ۽ هيٺ ڏنل ٻولن جو ڌاتو ڏيان لهڻي ٿو:

'پِئڻ' (پيئڻ) (=پئہ+اڻ)، 'پياس' (=پئہ+آس)، 'پياسو' = (پئہ+آس+او)، 'پياسي' (= پئہ+آس+اِي)، 'پياڪ' (=پئہ+آڪ)، 'پيالو' = (پئہ+آل+او)، پيالي (=پئہ+آل+اِي)، 'پيائين' (=پئہ+آئين)، 'پيج' (=پئہ+ايج)، 'پيجِي' (=پئہ+ايج+اِي)، 'پِيچ' (=پِئہ+ايچ)، 'پِيچڻ' (=پِئہ+ايچ+اڻ)، 'پيڻ' (=پِئہ+ايڻ)، 'پِيَڻ' (=پِئہ+اڻ)، 'پِيَڻِ' (=پِئہ+اڻ+اِ)، 'پِيڻِي' (=پئہ+اڻ+اِي)، 'پِئَڻ' (=پِئہ+اڻ)، 'جِئڏ' (جِيئڏ) (=جِئہ+اڏ)، 'جِئندڙو' (=جِئہ+اند+ڙ+او)، 'جيڏو' (=جِئہ+ايڏ+او)، 'جيڏِي' (=جِئہ+ايڏ+اِي)، 'جِئَڻ' (جِيئڻ) (=جِئہ+اَڻ)، 'جِئاڪ' (جِيئاڪ) (=جِئہ+آڪ)، 'ڏيَڻ' (ڏئڻ) (=ڏِء+اَڻ)، 'ڏيج' (=ڏِء+ايج)، 'ڏئڻيات' (=ڏء+اَڻ+آت)، 'ڏيات' (=ڏِء+آت)، 'ڏيب' (=ڏِء+ايب)، 'کِئڻ' (=کِئہ+اڻ)، 'کِئام' (=کِئہ +آم)، 'کِئو' (=کِئہ+او)، 'کِئائي' (=کِئہ+آئي)، 'کِياءُ' (=کِئہ+آءُ)،'گِيات' (=گِئہ+آت)، 'گِيان' (=گِئہ+آن؟)، 'گِياني' (=گِئہ+آن+اِي)، 'لِيار' (=لِئہ+آر)، 'لِئاري' (=لِئہ+آر+اِي)، 'لِياڪو' (لِيئاڪو) (=لِئہ+آڪ+او)، 'لِئڙ' (=لِئہ+آڙ)، 'لِئو' (=لِئہ+او)، 'لِيّ' (سن. لِيہ. پرا. لِئہ = چنبڙڻ)، 'ليار'، 'ليارو'، 'ليارِي'، 'ليپ' (=لِئہ+ايپ)، 'ليپڻ' (=لِئہ+ايپ+اڻ)، 'ليس' (=لِئہ+ايس)، 'ليسر' (=لِئہ+ايس+ار)، 'ليسوڙو' (=لِئہ+ايس+او+ڙ+او)، 'ليسوڙِي'، 'نِئات' (=نِئہ+آت)، 'نِياتِي'، 'نِياپو' (=نِئہ+آپ+او)، 'نئارو' (=نِئہ+آر+ا و)، 'نياتي' (=نِئہ+آت+اِي)،'نياڻي' (=نِئہ+آڻ+اِي)، 'نياڻو'، 'نِئڙت' (نِوڙت، نِيئڙت) (=نِئہ+ڙ+ت)، 'نينڊ' (نِيئنڊ)(=نِئہ+انڊ+اَ)، 'وِياٿو' (=وِئہ+آٿ+او)، 'وِيَم' (=وِء+ام) ، 'ويڙهو' (=وِء+ايڙهہ+او)، 'هِئون' (=هِئہ+اون)، 'هيانءُ' (=هِئہ+آن+اُ)، 'هيانتو' (=هِئہ+آن+ت+او) وغيره.

نتيجو:

سنڌي سُر آوازن جي حوالي سان ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي هڪ نئين کوجنا آهي. سنڌي زبان ۾ اَء، اُء، اوء ۽ اِء اهڙا اڻ کوجيل ۽ اڻ نبريل سر آواز آهن، جن جي وڏيڪ

لڪيل گوشن ۾ زاوين کان ڏسڻ ۾ ڪم ڪرڻ جي گھرج آهي. مذڪوره چار ئي سر آواز روزمره جي ڳالهه ٻولهه ۾ لکيت ۾ استعمال ته ٿين ٿا پر انهن جي لساني ۾ صوتياتي ڪارج کان واقفيت نه هئڻ جي برابر آهي. ڊاڪٽر محبت ٻرڙي جي هيءَ ڪوجنا موجوده ۽ نئين نسل/ ٿهيءَ جي ٻولي ماهرن ۾ اسڪالرن کي وڏيڪ تحقيق ڪرڻ جي دعوت ڏيئي ٿي ۽ گڏوگڏ انهيءَ موضوع جا نوان در پڻ کولي ٿي.

حوالا

1. جتوئي، علي نواز، پروفيسر، علم لسان ۾ سنڌي زبان(ڇاپو ٻيون)، ڄامشورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي. 1983ع، ص 52
2. ميمڻ، سراج الحق، سنڌي ٻولي(ڇاپو ٻيون)، حيدرآباد:سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، 2009ع، ص 82.
3. ٻرڙو، محبت، ڊاڪٽر، ٻوليءَ جو ٻڻ(ڇاپو پهريون)، قنبر:ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، 2007ع، ص 92، 83، 40
4. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، سنڌي صوتيات(ڇاپو ٻيون)، حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي. 2009ع، ص 22، 23
5. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، جامع سنڌي لغات (5_جلد) ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ. 2007ع، ص 602
6. شيخ، واحد بخش، سنڌي ٻولي جو صرف ۽ نحوَ(گڏيل ڀاڱا)، ڄامشورو:سنڌي ادبي بورڊ. 2006ع، ص 33_340
7. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، جامع سنڌي لغات (5_جلد) ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ. 2007ع، ص 8، 7، 6
8. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، جامع سنڌي لغات (5_جلد) ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ. 2007ع، ص 310، 292
9. ٻرڙو، محبت، ڊاڪٽر، ٻوليءَ جو ٻڻ(ڇاپو پهريون)، قنبر:ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، 2007ع، ص 92، 91